УДК 82-311.6

И.Г. Закирова,
С.Б. Даутова

И. ЕСЕНБЕРЛИННЫҢ «АЛТЫН УРДА» РОМАНЫНДА ХӨКЕМДАР ОБРАЗЫ. ЭПИК ТРАДИЦИЯЛӘР ҺӘМ ЗАМАН ИДЕОЛОГИЯСЕ

Статья раскрывает своеобразие концепции исторической личности, образ правителя, воина в пространстве художественного универсума Ильяса Есенберлина. Образы правителей Золотой Орды – Чингизхана, Бату хана, Берке хана и др. рассматриваются в контексте социодинамики развития государства и общества, в связи с идеей государственности. Историческое мышление писателя также несет в себе влияние идеологического контекста. Несмотря на значимость эпохи Золотой Орды, в общественном сознании существует противоречие, связанное с малоисследованностью этой темы. Противоречие наблюдается и в восприятии исторических личностей Золотой Орды. Автор воссоздает события прошлого, опираясь на исторические источники, факты, не противореча научно-объективному изображению истории.

Ключевые слова: исторический роман, Золотая Орда, Чингизхан, образ правителя, воинская культура, художественное своеобразие.

The article reveals the originality of the concept of a historical personality, the image of a ruler, a warrior in the artistic universe of Ilyas Yesenberlin. The images of the rulers of the Golden Horde – Genghis Khan, Batu Khan, Berke Khan, Uzbek Khan, Tuktamysh and others are considered in the context of the sociodynamics of the development of the state and society, in connection with the idea of statehood. The writer's historical thinking is also influenced by the ideological context. Despite the significance of the era of the Golden Horde, there is a contradiction in the public consciousness associated with little research on this topic. A contradiction is also observed in the perception of the historical figures of the Golden Horde, Batu Khan, Berke Khan and others. The author recreates the events of the past, relying on historical sources, facts, without contradicting the scientific and objective depiction of history.

Keywords: historical novel, Golden Horde, Genghis Khan, the image of the ruler, military culture, artistic originality.

Алтын Урда чоры тарихи вакыйгалары һәм шул чорның тарихи шәхесләре турында мәгълүмат теркәлгән язма чыганаклар аз түгел. Алтын Урда ханнарына һәм тарихта эз калдырган башка шәхесләргә багышланган язма истәлекләрнең иң борынгылары һәм әһәмиятлеләре – XIV йөз монгол язма истәлеге – «Юань-чао би-ши», XIII йөз кытай язма истәлеге – «Мэн-да бэй-лу», авторлыгы галим лама Лубсан Данзанга нисбәт ителгән XVII йөзгә караган «Алтан тобчи», фарсы тарихчылары Җүвәйни (XIII йөз), Рәшидеддин (XIII гасыр ахыры – XIV гасыр башы), гарәп тарихчысы Ибн-әл-Асир (XII гасыр ахыры – XIII гасыр башы), италияле де Плано Карпини, Марко

Поло, фламанд Вильгельм Рубрук һ.б. хезмәтләре. Төрки, рус, әрмән, әфган, грузин һ.б. елъязмачыларының язмаларында да бу чор турында мәгълүмат китерелә.

Бу төр язма чыганаклар, нигездә, тар даирәдә, махсус әлеге чорны өйрәнгән яки тарих белән кызыксынган кешеләргә генә мәгълүм булып, киң катлау укучылар игътибарыннан читтә кала. Тарихи романнарның функциясе һәм әһәмияте дә укучыларга билгеле бер чор, ул чордагы вакыйгалар турында мәгълүмат бирү белән билгеләнә. Тарихи роман тарих фәнен алыштыра алмый, әмма ул ерак үткәндәге вакыйгаларны сурәтләү аша, укучыга халыкның тарихи үткәнен күзалларга һәм бу тарихта үз урынын аңларда ярдәм итә.

Язучы тарихи вакыйгаларны документаль характердагы язма чыганакларга, елъязмаларга, сәяхәтнамәләргә таянып күрсәтергә тиеш. Әмма бу чыганаклар тарихи темага әдәби әсәр иҗат итү өчен нигез булган очракта да, үткән заман турында җитәрлек мәгълүмат бирмиләр. Тарихи роман жанрының үзенчәлекләреннән берсе – тарихи үткәнне әдәби чаралар ярдәмендә сурәтләү. Язучы үзе файдаланган фактик материалны, шул вакыйгаларны, чорның вазгыятен, яшәеш-көнкүрешне мөмкин кадәр тулырак һәм тирәнтенрәк ачу өчен, иҗади тулыландыра. Шул рәвешле, бу төр әсәрләр тарихи һәм иҗади башлангычларның синтезын хасил итә. Фольклорда исә тарихи шәхесләрне сурәтләүдә мифологик, эпик һәм реалистик элементлар үрелеп бара. Һәр әсәрдә берәр элемент көчлерәк була, калганнарына азрак урын бирелә. Дастаннарда да, тарихи риваятьләрдә дә мифологик яки эпик һәм реалистик элементларның нисбәте тотрыклы. Образның фольклорлашу процессы реалистик элементларга, фольклор традицияләренә таянып формалаша, мифологик һәм эпик элементлар төп рольне уйный. Образга аннан алда шул ук функцияне башкарган образларның сыйфатлары күчерелә. Тарихи романнарга килгәндә, биредә төп игътибар иҗади башлангычка бирелә, фольклордан аермалы буларак, сюжетны мавыктыргыч итү һәм образны тулырак ачу максатыннан, фантастик элементлар да очрый. Шул ук вакытта язучылар язма чыганакларга гына түгел, халык иҗатына да мөрәҗәгать итәләр.

Алтын Урда ягъни Җүчи Олысы дәверен тасвирлаган тарихи романнарда, кагыйдә буларак, төп геройлар – Монгол империясенә нигез салган Чыңгыз хан, аның олы улы, Алтын Урданың башында торган Җүчи, Җүчинең олы улы Бату образлары. Шулай ук Бәркә хан, Үзбәк хан, Туктамыш хан образлары да шактый тулы яктыртыла. Әлеге әсәрләр, кайсы дәвердә иҗат ителүләренә бәйле рәвештә, тарихи чынбарлыкны нинди идеалогик яссылыкта яктыртулары белән бер-берсеннән шактый аерыла. Бу яктан караганда, совет дәверенә караган иҗатны бәяләү дә, анализлау да шактый катлаулы. Чөнки Алтын Урда чорын берьяклы гына, төгәлрәге бары тискәре яктан гына бәяләгән совет идеологиясе фикер төрлелегенә урын калдырмый, бу дәүләт белән бәйле күренешләргә карата уңай фикерне уздырмый.

Моңа нисбәтән төрки халыклар, шул исәптән татар һәм казакъ халыклары фольклорының йөзек кашы булган «Идегәй» дастанына мөнәсәбәтне, һәм бу дастан белән бәйле вакыйгаларны искә төшерү дә җитә. Нәкый Исәнбәт 1940 елда «Совет әдәбияты» журналының ике санында «Идегәй эпосының җыелма текстын бастыра [Исәнбәт, 1940]. Анда Идегәй шәхесенә уңай характеристика бирелә һәм Җүчи Олысының (Алтын Урданың) татар халкы тарихына һәм мәдәниятенә зур өлеш кертүе билгеләп үтелә. Шушы вакыйгаларга кайтаваз буларак, ВКП(б) ҮКның 1944 елның 9 августындагы карары чыга. Алтын Урда басып алулар һәм талаулар хисабына яши торган «паразит» дәүләт дип игълан ителә. Шуның белән бәйле рәвештә кабул ителгән карар озак елларга Алтын Урда темасына табу сала: «ВКП (б)ның Татарстан өлкә комитетына Татарстан тарихын фәнни яктан эшләүне оештырырга, аерым тарихчылар һәм әдәбиятчылар тарафыннан җибәрелгән җитди кимчелекләрне һәм милләтчел характердагы хаталарны бетерергә (Алтын Урданы бизәп күрсәтү, Идегәй турында ханнар эпосын популярлаштыру) тәкъдим итәргә». Шул рәвешле «Идегәй» дастаны да, Алтын Урда чоры фольклоры да фәнни контексттан йолкып алына. Советлар берлегендә яшәгән бөтен халыкларның Алтын Урда тарихы белән бәйле фәнни тикшеренүләре, шул исәптән фольклорны өйрәнү дә XX гасырның 90 нчы елларына кадәр туктап кала. Бу табу матур әдәбиятта да чагылмый калмый. Әлеге карарга бәйле рәвештә Алтын Урда дәүләтенең тарихын бозып күрсәтү өстенлек иткән совет дәверенә караган әдәби әсәрнең идея юнәлеше бер генә була ала. Бу – Монгол империясенең һәм алар төзегән Алтын Урданың фәкать басып алучы, ә яуланган территорияләрнең гасырлар дәвамында икътисади һәм мәдәни яктан артта калуына китергән көч булуын исбатларга омтылу.

Без бу мәкаләдә, совет дәвере тарихи романнар авторы Ильяс Есенберлинның «Алтын Урда» трилогиясендә тасвирланган Алтын Урда ханнары образларына тукталабыз. Анализда романда чор вазгыятенә бәйле рәвештә туган каршылыкны да игътибарсыз калдырмаска тырышабыз. Алтын Урда ханнарының язма чыганакларда һәм фольклорда тасвирланган эпик биографияләре белән әлеге шәхесләрнең әдәбиятта тудырылган образларын чагыштырып, уртак якларын һәм үзенчәлекләрен ачыкларга омтылабыз. Алтын Урда ханнарын тасвирлаганда аларның хөкемдар һәм шәхес буларак нинди сыйфатлары ачылуын эпик традицияләр һәм заман идеологиясенә мөнәсәбәттә өйрәнәбез.

Ильяс Есенберлинның «Алтын Урда» трилогиясе 1979 елда башланып, 1983 елда тәмамлана. Бу әсәрнең басылып чыгуы казакъ халкы өчен генә түгел, Алтын Урда варислары булган башка халыклар өчен дә көтелгән вакыйга була.

Ильяс Есенберлин төрки халыклар әдәбиятында беренче тапкыр, әлеге гаять катлаулы чорга караган тарихи материалларны билгеле бер системага салып кулланып, Алтын Урданың чәчәк ату һәм

җимерелү чорын сурәтли. Язучы тарихи вакыйгаларның, ул чордагы шәхесләрнең җанлы образларын тудыра. Алтын Урданың төрки халыкларның этногенезын үстерүдәге һәм аларның булачак дәүләтчелеген булдырудагы ролен күрсәтә.

Автор трилогиядә Алтын Урда хөкемдарлары Чыңгыз ханны, аның уллары Җүчи, Бату, Бәркә ханнарны, бөек гаскәр башлыклары Сүбәдәй-баһадир, Җәбә һәм башкаларны «бөек» дип атауга карамастан, бу шәхесләрнең эш-гамәлләрен уңай яктан гына күрсәтә дип әйтеп булмый. Ильяс Есенберлин – совет чоры әдибе, шуңа бәйле рәвештә, чор идеологиясенә буйсынган рәвештә, бөек ханнарның шәфкать белмәү, икейөзлелек, астыртынлык һәм мәкерлелек кебек сыйфатларын калкытып күрсәтә. Шул ук вакытта, бу хөкемдарларның күпчелеге идарә иткән чорда бердәм дәүләт төзелә, фән-мәгърифәт, һөнәрчелек үсә, ислам дине ныгый, шәһәрләр төзелә, мәдәният үсә, таркау территорияләр берләшә. Трилогиянең күзгә ташланмаган икенче катламында Бөек империя – чәчәк аткан Алтын Урда дәүләтен төзегән ханнарның җимерүче түгел, төзүче булуын да ачып бирә. Тарихи роман авторы буларак, Ильяс Есенберлин да тарихи чыганакларга һәм тарихи мәгълүматларга нигезләнә, тарихи хакыйкать идеологик постулатлардан көчлерәк булып, ул шушы чыганаклар нигезендә татар-монголларның дәүләтчелеккә нигез салган халык булуын да күрсәтә ала.

Автор яулап алу сугышларының никадәр шәфкатьсез, канкойгыч булуларын сурәтләү белән бергә икенче бер күренешне дә игътибарсыз калдырмый. Басып алынган территорияләрнең, шул исәптән Русьның да таркау булуы, үзәкләштерелгән власть булмау, кенәзләрнең үзара тәхет бүлешүе һәм үз араларында барган канкойгыч бәрелешләр, гаять зур территорияләрнең яулап алынуында гына түгел, соңрак та хәлиткеч роль уйный. Бу кенәзләр, бер-берсен юк итәр өчен, Алтын Урда ханнарына якынаерга омтылалар, үзара яу белән чыгалар. Тәхет өчен барган көрәш туктап, Русьның таркау территорияләре берләшкәнгә кадәр, алар Урда ханнары кул астында кала. Шушы таркаулык һәм тәхет өчен барган, Чыңгыз нәселеннән булып, бер-берсенә кул күтәргән тәхет варисларының көрәше, ахырда Алтын Урданың да җимерелүенә китерә. «Алтын Урда» трилогиясенең башында Бату хан улына сөйләгән Алты башлы Айдахар турындагы хикәят романда бәян ителәсе вакыйгаларны хәбәр итә.

Алтын Урда дәүләте төзелү иң бөек империяләрнең берсе булган Монгол империясенә нигез салган Тимучин, ягъни Чыңгыз хан исеме белән бәйле. Чыңгыз ханга багышланган төрки һәм монгол халык иҗатының нигезендә бөек ханның гадәти кеше булмавына инану ята [Закирова, 2011, с. 142–185]. Чыңгыз ханның культын өйрәнүче галимнәр дә аның гадәти булмаган ихтыяр көчен, талантын, популярлыгын ханның харизмасы белән бәйләп аңлаталар [Скрынникова, 1997]. Алла тарафыннан туганда ук бирелгән харизмага бер кеше дә үз тырышлыгы белән ирешә алмый. Харизматик авторитет та

халыкның властька килүченең гадәти булмавына, Алла тарафыннан сайланган булуына инануыннан формалаша. Чыңгыз ханның харизмасы нәселендә кабатланмый, дип әйтергә мөмкин. Беренче буын – улы Җүчи тәхеттә бик аз утырып, аның исеме генә Алтын Урданың икенче исеменә кереп кала, башка ханнар да Чыңгызның данын кабатлый алмый. Шулай да бу ханнарның күбесе Алтын Урда тарихында үз эзен калдыра. Җүчине тарихи чыганаклар көчле полководец буларак сурәтли. Гаять зур территорияләрне буйсындырган Җүчинең максаты яңа яулап алулар һәм басып алынган территорияләрдә халыкны кыру түгел, бәлки андагы халыкка яшәргә дә мөмкинлек бирү, аларны үз олысы халкы итеп күрү була. Тарихи чыганаклар нәкъ менә шушы максатның ата белән ул, ягъни Чыңгыз хан белән Җүчи арасында конфликт китереп чыгаруын фараз итәләр. Алар арасындагы конфликтның сәбәбе Рәшидеддиннең «Җәмигъ эт-тәварих» хезмәтендә дә шул рәвешле аңлатыла [Рашид-ад-Дин, 1952, с. 71–72]. Хәзерге тарихчылар бу мәсьәләдә башка фикердә тора, мәсәлән, И.В. Антонов ата белән ул арасында нормаль мөнәсәбәтләр булуын яза. «Аларны бары һәрьяклап Чагатай бозарга тырыша, ул әтисенең Җүчинең законлы тууы турындагы шикләрен белеп, йогынты ясарга омтыла» [Антонов, 2013, с. 63].

Язма чыганаклар Чыңгыз ханны хөкемдар буларак кына түгел, кеше буларак та сурәтлиләр. Хөкемдарның кешелек сыйфатлары аның гаилә әгъзаларына, бигрәк тә хатыны һәм улларына булган мөнәсәбәтен тасвирлаганда ачыла. Фольклор да, язма чыганаклар да бөек ханга кешеләргә хас хис-кичерешләрнең дә ят булмавын, аның ярата, нәфрәтләнә, кайгыра белүен төрле вакыйгаларга бәйле рәвештә ачалар.

Ильяс Есенберлин «Алтын Урда» трилогиясенең «Алты башлы Айдахар» дигән беренче китабында Чыңгыз хан образын аның оныклары Бату һәм Бәркә ханнар истәлеге һәм хәтере аша тудыра. Бату хан да, Бәркә хан да һәр гамәлләрен бөек бабаларының эшчәнлеге белән чагыштыралар һәм Чыңгыз хан законнарына никадәр яраклашулары турында уйлыйлар. Чыңгыз ханның иң элек Бөек империяне ныгытуга юнәлдерелгән закон һәм васыятьләре оные ханнарга киләчәккә юнәлешне билгеләргә ярдәм итә. Мисалга, Бату хан улы Улакчыга бабасы Чыңгыз хан киңәшләренең гомер буе үзенә ярдәм итүен түбәндәгечә бәян итә: «Кайвакыт бабай миңа киңәшләрен бирә иде. Аларның өчесе тормыш дип аталган төн караңгылыгында якты йолдыз булып юлымны яктыртты. Канлы яу вакытында Чыңгыз ханның киңәшләре йөрәгемне җылытып, үз үземә ышаныч һәм куәт биреп тора иде» [Есенберлин, 1999]. Чыңгыз ханның кануннары (бөек хакимият кануны), алар фәнни әйләнешкә Яса яки Бөек Яса исеме астында кергән, риваятьләр буенча, Бөек корылтайда дөньяга чыгарыла һәм аның варислары тарафыннан даими раслана [Вернадский, 2013, гл. II, § 6]. Яса текстлары хәзерге вакытка килеп җитмәгән, алар турында мәгълүмат фарсы һәм гарәп тарихчылары хезмәтләрендә саклана. Романда Чыңгыз хан чыгарган кануннарда, Бөек Ясада, аның тормышка

мөнәсәбәте, дөнья картинасы бәянләнә. Автор Бату ханның да, Бәркә ханның да гамәлләрен дә шушы кануннар аша бәяли: «Чыңгыз хан шулай кушкан иде», «Чыңгыз хан кушканча», «Чыңгыз хан законнары буенча», «Чыңгыз ханның сүзләре шулай иде», «Чыңгыз хан васыятендә әйтелгәнчә».

Ильяс Есенберлинның хан образын тудырганда Бөек Ясага мөрәҗәгать итүе очраклы түгел. Автор бу образны беренче чиратта зирәк акыллы шәхес, бөек стратег буларак тасвирларга омтыла. Чыңгыз ханның үз янына зирәк һәм галим кешеләрне туплавы, алар белән аралашып яшәве, ханның совет эшчәнлегенә, галимнәргә булган игътибары да бу шәхеснең асылын ачарга булыша: «Советка лаеклыларның да иң лаеклылары керде. Аларның зирәклеге һәм фидакярлеге һәркемгә билгеле иде. Совет җыела торган махсус көннән тыш, тугыз орликның (киңәшченең) һәрберсенең галәм хакиме белән әңгәмә кора торган үз көне һәм сәгате билгеләнгән» [Есенберлин, 1999].

Бату хан һәм аның үлеменнән соң Бәркә хан идарә иткән дәвердә дәүләт бөтенлеген саклап калу һәм олысның мөстәкыйльлеген ныгыту сәясәте дәвам иттерелә. Алтын Урданың бу ике ханы да җирдәге бурычларын Чыңгыз ханның эшен дәвам итүдә күрәләр. Бату бу турыда: «Без, Чыңгыз ханның нәсел варислары, бабабыз төзегән бөек монгол ханлыгының һаман үсүе һәм ныгуы турында уйларга тиешбез», – ди [Есенберлин, 1999]. Монгол һәм төрки халыклар яшәү рәвешенең бер асылы – борынгы ата-бабалар культы. Бу – өлкәннәргә, ата-бабаларга хөрмәт, аларның эш-гамәлләре һәм батырлыкларына соклану, уй-фикерләрен һәм эшләрен дәвам итү. Трилогиядә ата-бабалар культы, беренче чиратта, Чынгыз ханга мөнәсәбәттә ачыла. Монгол халыкларының ата-бабалар культы һәм Чыңгыз ханның кануннар җыелмасы – Яса турындагы мәгълүмат фарсы тарихчысы Рәшидеддиннең «Җәмигъ эт-тәварих» хезмәтендә теркәлгән. Ул ата-бабалар культы турында: «Аларның барысының да нәсел шәҗәрәсе билгеле, монголларның гореф-гадәтләре шундый: алар үзләренең ата-бабаларының килеп чыгышын онытмыйлар; һәр яңа туган сабыйга, башкалар әйтмешли, «нәкъ шул милләттән» дигән кебек, аның килеп чыгышын аңлаталар», – дип яза [Рашид-ад-Дин, 1952, с. 13]. Трилогиянең сюжеты белән «Җәмигъ эт-тәварих» хезмәте арасында параллельләр шактый уздырырга мөмкин. Ильяс Есенберлин үзенең «Алтын Урда» трилогиясен язганда, төп чыганакларның берсе буларак, Рәшидеддиннең «Җәмигъ эт-тәварих» хезмәтеннән дә файдаланган.

Трилогиянең «Алты башлы Айдахар» дигән беренче китабында Бату, Бәркә ханнарның идарә итүе, аларның гаиләсе, ханнар арасындагы һәм аларның гади кешеләргә мөнәсәбәте төрле ситуацияләр аша ачыла. Алар арасында XIV гасыр «Юань-чао би-ши», «Мэн-да бэйлу», «Атан тобчи», фарсы тарихчылары Җүвәйни (XIII гасыр), Рәшидеддин (XIII гасыр ахыры – XIV гасыр башы) хезмәтләрендә тасвирланган вакыйгалар да, авторның иҗади фантазиясе тудырганнары да очрый.

Мәсәлән, Барак исеме Алтын Урда тарихында берничә тапкыр кабатланса да, Бату ханның кече улы Барак турында тарихи мәгълүмат сакланмаган. Шуңа күрә, бу дүрт-биш яшьлек баланы бөркет алып китү эпизоды автор тарафыннан Бату хан образын тирәнрәк ачу өчен иҗат ителгән, дип фаразларга мөмкин. Соңгы көннәрен яшәгән Бату хан, шушы трагедия уңаеннан үзенең гамәлләрен барлый, беренче тапкыр ул да үзе халыкка китергән кан-яшьнең ачысын тоя.

Бату исән чакта ук Алтын Урда мөстәкыйльлек ягына авыша, шулай да Җүчи Олысы рәсми төстә империя эчендә яшәгәнлектән, ханнарны каган куя һәм акча да каган исеменнән суктырыла. Бәркә хан хакимлегенең соңында бөек ханлык бәйсез дәүләт була. Бәркә ханның тарихта калган эзе дә шуның белән бәйле. Ул яңа территорияләр яулап алудан бигрәк, булганнарын сакларга омтыла. Бәркә хан идарә иткән чорда Алтын Урдада ислам дине төп диннәрнең берсенә әверелә, исламга күчкән халык арта һәм Алтын Урда бәйсез дәүләткә әйләнә. Ильяс Есенберлин да, ханның төп сыйфаты буларак, идарәнең шушы ягын күрсәтә: «Бәркә хан Бату кылган гамәлләрне кабатламады, ул Урдага яңа җирләрне буйсындырмады, әмма үзе идарә иткән елларда аңа мирас булып күчкәнне саклый белде»; «Бәркә Алтын Урданың көчен генә түгел, аның байлыгын да арттыра алды. Ул сәүдә, һөнәрчелеккә булышлык итте һәм үзенә буйсындырылган җирләрдә яшәүче бер генә кеше дә салымнан котылып кала яки кача алмады. Хәйләкәр, мәкерле Бәркә дөньядан китте» [Есенберлин, 1999]. Үзенең акчасы булган дәүләт кенә мөстәкыйль дәүләт булып санала ала. Алтын Урданың беренче тәңкәләре Бәркә хан вакытында хәлифә Ән-Насретдин профиле белән Болгарда сугыла.

Трилогиянең икенче китабы – «Айдахарның алты башы» Алтын Урданың Үзбәк хан идарә иткән дәверен тасвирлаудан башлана. Тарихи чыганакларда Үзбәк хан иң көчле ханнарның берсе генә түгел, белемле, зирәк акыллы шәхес, хәтта тышкы күренеше белән дә матур, көчле һәм гайрәтле ир-егет буларак тасвирлана. Үзбәк хан идарә иткән еллар Алтын Урданың чәчәк аткан чоры булып, бу ханның үлеме белән, ил дә юкка чыгу ягына атлый.

Ильяс Есенберлинның үз героена мөнәсәбәте шактый каршылыклы. Автор Батуның хан буларак эшчәнлеген гаять югары бәяли: «Үзбәккә кадәр дә, аннан соң да Алтын Урданың мондый кодрәтле, чәчәк аткан чоры булмады, мондый бердәмлекне дә күргәне юк иде» [Есенберлин, 1999]. Ул Бату ханның идарә иткән чорын түбәндәгечә сурәтли: «Шәһәрләрдә һөнәрчелек үсте, дехканнар куркусыз үз кырларына чыктылар, бу елларда беркем дә аларның су аккан арыкларын җимермәде. Үзбәк хан заманында да һөнәрчеләргә дә, дехканнарга да ясак аз салынмады. Алар әүвәлгечә үк югары булып калдылар, остаханәләрдә эшләнгән яки басуларда үстерелгәннең күп өлеше хан казнасына китте. Ләкин кешенең баш очында комсыз һәм шуңа күрә дә аяусыз сугышчының кылычы эленеп тормавын тою тормышны үзгәртте. Үз тормышлары өчен курку китү белән кешеләр үзләрен

бәхетле итеп тойдылар, кечкенәдән дә канәгать булдылар» [Есенберлин, 1999].

Автор Үзбәк ханны хөкемдар буларак никадәр генә югары бәяләмәсен, берничә вакыйгага мөнәсәбәтле рәвештә, аның кеше буларак мәкерле, икейөзле һәм шәфкатьсез булуын да күрсәтә. Сюжет Үзбәк ханның үзенең тәхет көндәшен – Илбасмышны мәкерле рәвештә үтерүен тасвирлау белән башланып китә. Үзбәк ханның Үргәнечтә коралсыз колларны кыру вакыйгасы да ханның төрле була алуын ача.

1341 елда Үзбәк ханның үлеменнән соң, тәхеткә аның олы улы Тәнибәк утыра. Ильяс Есенбирлин Үзбәк ханның өч улы арасындагы вакыйгаларга шактый тәфсилле туктала. Бер ата, бер ана балалары бер-берсен генә үтереп калмый, бер-берсенең яңа туган балаларын да ерткычларча юк итә. Шушы вакыйгалар ук Алтын Урданың һәлакате якынаюын кисәтә. Урданың ата улны, ул атаны үтергән, кан коюлардан торган этабы башлана. Җанибәк ялгышлык белән кардәшен, яраткан энесе Хызырбәкне үтерә. Тәхеткә утырып өлгергән Танибәк белән Җанибәк арасындагы бәрелештә Танибәк үтерелә. Җанибәк хан дәверендә Алтын Урдада фән-мәгариф системасы алга китә. Мәдрәсәләрдә дөньяви белемнәр укытыла. Хан үз янына галим-голәмәне туплый. Автор, тарихи чыганакларга таянып, Җанибәк ханга югары бәя бирә. Әмма ул да ханнар үтерешкәндә кул җылыткан Түрә бинең мәкере алдында көчсез булып чыга. Үз куллары белән атасын үтергән Бирдебәк тә, бер-берсен алыштырган башка ханнар да Алтын Урда тәхетен бәхетле итә алмыйлар. Алдагы ханны үтереп тәхеткә менгән ханнар арасында да үзенең явыз гамәлләре белән Бирдебәк башкалардан аерылып тора. Татар халкының «Гайсә улы Амәт» дастаны нәкъ шушы шәхесләр арасындагы мөнәсәбәтне бәян итә.

Трилогиянең өченче китабы – «Айдахарның һәлакате» Алтын Урданың соңгы сәхифәләрен тасвирлый. Тарих сәхнәсенә өч ир күтәрелә. Бу – Аксак Тимер, Туктамыш һәм Идегәй. Бу өч шәхеснең роле дә, урыны да тарихи чыганакларда кат-кат яктыртыла, шушы өч зат Алтын Урданың җимерелүенә сәбәпче була. Ильяс Есенберлин Аксак Тимернең юлбасар буларак башлаган юлын гомере буе дәвам итүен, тәхеткә утыргач та үзгәрмәвен күрсәтә. Автор Туктамыш ханның, тәхеткә менүенә карамастан, идарәгә һәм гомумән бернәрсәгә сәләтсез кеше булуын күрсәтә. Шушы кешенең буш урында барлыкка килгән амбицияләре Урданы соң чиккәчә какшата. Аксак Тимер образын автор төрле яктан ача. Әмма бу образ, никадәр генә явыз шәхесне сурәтләсә дә, көчле, харизматик шәхес буларак ачыла. Харизма, ягъни *кот* сүзен Алтын Урданың башында торган Чыңгыз ханга һәм «явыз даһи» Аксак Тимергә карата кулланып була.

Төрки халыкларның уртак мирасы булган «Идегәй» дастанында да шушы өч шәхес белән бәйле вакыйгалар яктыртыла. Һәм дастан нәкъ Идегәйне дә харизматик, ягъни каты котлы итеп тасвирлый.

Алты олыстан торган Урда – Алтын Урда шул рәвешле тарихтан кичә.

Ильяс Есенберлин «Алтын Урда» трилогиясендә бер-бер артлы тәхеткә менгән һәм дөньядан киткән бөек ханнарның тулы галереясын иҗат итеп, укучыларга тарихның күпләргә билгеле булмаган сәхифәләрен ача. Тарихи чыганакларга таянып, һәр шәхес турында тулы мәгълүмат бирергә омтыла. Ханнарның үзара мөнәсәбәте, башка мәмләкәтләр белән багланышлар, бигрәк тә Русь кенәзләре белән аралашулары тасвирлана. Урданың иминлеге өчен башкарылган гамәлләре тарихи чыганаклар, елъязмалар аша торгызылса, трилогиядә чагылган мәхәббәт тарихлары, хатын-кыз образлары язучының иҗат фантазиясе аша ачыла. Алтын Урданың җимерүче һәм баскын дәүләт булмыйча, прогрессив карашлы, үзе яулап алган территорияләргә дә уңай яңалыклар алып килгән дәүләт булуы хәзерге вакытта галимнәр тарафыннан инкяр ителми. Ильяс Есенберлин шушы хакыйкатьне совет идеологиясенә хилафлык китермичә күрсәтә алган.

Әдәбият

Антонов И.В. Чингис-хан и Джучи: проблема взаимоотношений // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 12 (303). История. Вып. 55. С. 58–63.

Вернадский Г.В. Монголы и Русь. М.: Ломоносовъ. Серия: История. География. Этнография. 2013 г. 512 с.

Есенберлин И. Золотая Орда. Роман-трилогия. Алматы: Фонд им. И. Есенберлина,1999. 428 с.

Закирова И.Г. Эпическое творчество периода Золотой Орды: мифологические и исторические основы. Казань, 2011. 268 с.

Исәнбәт Н. Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы // Совет әдәбияты. 1940. № 11. Б. 39–92; № 12. Б. 34–82.

Рашид-ад-Дин. Сборник летописей / пер. Л.А. Хетагурова; ред. и прим. проф. А.А. Семенова. М.; Л.: Изд-во АН СССР. 1952. Т. 1. Кн. 2. 317 с.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 316 с.

Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингиз хана. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. 216 с.

Публикация статьи осуществлена в рамках выполнения научно-исследовательского проекта АРО 9261068 «Идея государственности и концепция исторической личности эпохи Золотой Орды в контексте художественной литературы»

Мәкалә «Әдәбият контекстында Алтын Урда чорының дәүләтчелек идеясе һәм тарихи шәхесе концепциясе» АРО 9261068 фәнни-тикшеренү проектын үтәү кысаларында әзерләнде

Закирова Илсөяр Гамил кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре

Даутова Сауле Баттал кызы,
филология фәннәре докторы,
Казакъ милли педагогия университеты профессоры